

پهاد به عنوان ابزاری نوین در سیاست خارجی، مطالعه موردی سیاست پهادی ترکیه (۲۰۱۷-۲۰۲۲)

علی صالحیان^۱

محمد رضا دهشیری^۲

ولی گل محمدی^۳

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

درجه مقاله: علمی - پژوهشی

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۱۲/۰۸

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۰۴

^۱ نویسنده مسئول، دانشجوی دکترای روابط بین الملل، دانشگاه تربیت مدرس a_salehian@modares.ac.ir

^۲ دکترای روابط بین الملل، هیئت علمی دانشکده روابط بین الملل وزارت امور خارجه mohammadreza_dehshiri@yahoo.com

^۳ دکترای روابط بین الملل، هیئت علمی دانشگاه تربیت مدرس vali.golmohammadi@modares.ac.ir

چکیده

امروزه با گسترش ابزاری تحت عنوان «پهپاد» و استفاده نظامی از آن، این فن‌آوری جدید به شکلی از قدرت ملی بدیل گشته است و به‌عنوان عنصری تأثیرگذار در منازعات و تعاملات بین‌المللی، ایفای نقش می‌کند. پهپادها به‌عنوان سلاحی نوین، توانایی آن را دارند تا به‌صورت از راه دور، در مدت‌زمان بالا و با انعطاف عملیاتی گسترده به مأموریت پردازد و هزینه‌ای کمتری نسبت به جایگزین‌های عملیاتی دیگر دارند، لذا دسترسی به ابزاری جدید توسط دولت‌ها، می‌تواند به‌عنوان اهرمی در سیاست خارجی برای انتفاع ملی آن‌ها بدیل شود. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش‌هاست که چگونه می‌توان از ابزارهای نوین حوزه نظامی به‌صورت عام و پهپاد به‌صورت خاص را در سیاست خارجی به‌کار گرفت، با استفاده از چارچوب نظری واقع‌گرایی نوکلاسیک به آزمایش این فرضیه می‌پردازد که «پهپادها و ابزارهای نوین نظامی با ایجاد ظرفیت جدید در سه حوزه قدرت نرم، مبادلات اقتصادی و سیاسی به شکل تأثیر بر موازنه قدرت می‌تواند موجب پیگیری منافع کشورها شود» که در این راستا به مطالعه موردی سیاست پهپادی ترکیه از سال ۲۰۱۷ تا سال ۲۰۲۲ می‌پردازد.

• واژگان کلیدی

پهپاد، سیاست خارجی، ترکیه.

مقدمه

پیشرفت فن‌آوری و ظهور ابزارهای نوین در عرصه‌های متفاوت، می‌تواند موجب تحولات گوناگونی شود. فن‌آوری همیشه نقش محوری در سیاست بین‌الملل داشته است. اختراع تانک‌ها، موتورهای جت، موشک‌های بالستیک، زیردریایی‌ها، ناوهای هواپیمابر، سلاح‌های هسته‌ای و سایر فن‌آوری‌ها، نحوه رقابت کشورها در زمان صلح، مانور در هنگام بحران‌ها و جنگیدن در زمان جنگ را تغییر داد (Sechser et al. 2019). پیشرفت‌های فن‌آوری در طول تاریخ، تأثیر قابل توجهی بر روابط بین‌الملل و ماهیت قدرت کشورهای دارای این فن‌آوری گذاشته است: از به‌کارگیری باروت در سلاح‌ها تا هواپیما به‌عنوان ابزاری نظامی گرفته تا اختراع رادار و ظهور پهپادها. فن‌آوری پهپاد به‌عنوان دانش و ابزاری رو به‌گسترش، با توجه به ماهیت‌های ذاتی این وسیله، می‌تواند منبع قدرتی برای کشورهای دارای این ابزار به‌خصوص در مدل و گونه نظامی پهپاد باشد که به غیر از حوزه دفاعی و نظامی یک کشور حتی می‌تواند در حوزه سیاست خارجی آن نیز موثر باشد.

با در نظر گرفتن این موضوعات و شناسایی پهپاد به‌عنوان سلاح و توانایی نظامی، کشورهایی که توانایی صادرات و اشاعه این سلاح را داشته باشند، می‌توانند از این قابلیت به‌عنوان اهرمی در جهت انتفاع و نیل به منافع ملی خود استفاده کنند. اهمیت بررسی این نوع از سیاست آن است که در دنیای امروز که با تحولاتی دائمی روبه‌رو هستیم، ابزار جدیدی در حال ظهور است. علت دیگری که بررسی این موضوع را برای سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران حائز اهمیت می‌کند، توانایی تولید و بهره‌برداری گسترده و پیشرفته کشورمان از ابزار پهپاد است که به‌عنوان مزیتی نسبی قابل شناسایی است. لذا مفهوم سازی و بسط نوعی از سیاست با عنوان «سیاست پهپادی» را با اهمیت می‌کند که هدف این جستار است. یکی از کشورهای برجسته در حوزه به‌کارگیری پهپاد به‌عنوان ابزاری در سیاست خارجی کشور ترکیه است که با توانایی قابل توجه در ساخت، بهره‌برداری و اشاعه این نوع سلاح و ابزار به‌ویژه از سال ۲۰۱۷ در مناطق مختلف جهان، در پی پیشینه سازی منافع ملی خود به‌اشکال متفاوت است. پهپادهای ترکیه ارزان و موثر هستند. یک پهپاد بایراکتار تی بی ۲^۱ تقریباً ۵ میلیون دلار هزینه دارد که در مقایسه با ۲۰ میلیون دلار برای ام کیو ۹ ساخت آمریکا برخلاف سایر مدل‌های ارزان قیمت مانند وینگ لونگ^۲ چین، پهپادهای ترکیه بیشتر قابلیت‌های پهپادهای غربی را با کسری از

---

^۱. Bayraktar TB2

^۲. Wing Loong

قیمت ارائه می کنند. بنابراین، جای تعجب نیست که ترکیه نقش برجسته‌ای را در بخشی که قبلاً تحت سلطه ایالات متحده، رژیم اسرائیل و چین بود، به دست آورده است. فهرست کشورهای که از هواپیماهای بدون سرنشین ترکیه بهره می برند به سرعت به ۹ کشور افزایش یافته است، در حالی که ۱۶ کشور دیگر، از جمله اعضای ناتو مانند: لهستان، لتونی و حتی بریتانیا، بایراکتار سفارش داده‌اند یا برای انجام این کار ابراز علاقه کرده‌اند. این امر صنعت دفاعی ترکیه و اقتصاد بحران زده آن را به‌طور گسترده‌تری تقویت کرده است. (Borsari, 2022)

به نظر می‌رسد پهنادهای ترکیه‌ای نقش مشهودی در به‌کارگیری به‌عنوان ابزاری در سیاست ترکیه در بحران قره‌باغ، اوکراین و سطح روزافزون همکاری‌های نظامی ترکیه با کشورهای آفریقایی را داراست که در این پژوهش در پی یافتن چگونگی به‌کارگیری پهپاد در سیاست خارجی ترکیه و تعمیم آن به صورت فرضیه‌ای عمومی برای کشورهای با توانایی تولید پهپاد هستیم. فرضیه عمومی مطرح شده درباره به‌کارگیری پهپاد در سیاست خارجی به صورت مشخص باعث شناسایی ظرفیت در سه حوزه قدرت نرم، مبادلات اقتصادی و سیاسی به شکل تأثیر بر موازنه قدرت در جهت پیگیری منافع ملی می‌گردد که فراتر از سیاست‌های دفاعی است.

با اینکه ادبیات پژوهشی در این حوزه بسیار نوپا است و به نوعی بررسی عمیقی از رابطه و کارکرد پهپاد و سیاست خارجی کشورها صورت نگرفته است اما پژوهش‌های ذیل را می‌توان تحت عنوان راه-گشایترین ادبیات پژوهشی شناسایی کرد.

- یکی از مقالاتی که به تأثیر فن‌آوری‌های نظامی نوظهور بر روابط بین‌الملل می‌پردازد، مقاله بسیار راه‌گشای مایکل هورویتز با عنوان «آیا فن‌آوری‌های نظامی نوظهور برای سیاست بین‌الملل اهمیت دارند؟» است. این پژوهشگر با بررسی دقیق‌تر دو نوع فن‌آوری نظامی نوین یعنی پهپاد و فضای سایبر به روش پژوهش تأثیر این نوع ابزار بر سیاست بین‌الملل می‌پردازد اما فقط در حوزه روش تحقیق و بررسی آثار پیشین متوقف می‌ماند.
- یکی از اولین گزارش‌هایی که درباره تأثیر ابزاری به نام پهپاد، بر سیاست خارجی اشاره کرده است گزارش شورای سیاست خارجی اروپایی^۱ با عنوان «ابزاری برای تأثیر: اشاعه پهپاد در غرب آسیا و شمال آفریقا» است. در این گزارش ضمن شناسایی روند ساخت و انتشار ابزاری نوظهور به‌ویژه در منطقه راهبردی «غرب آسیا و شمال آفریقا (منا)»^۲، به لزوم به‌کارگیری این

^۱. European Council of Foreign Relation (ECFR)

^۲. Tools of influence: Drone proliferation in the Middle East and North Africa

^۳. MENA

ابزار توسط اتحادیه اروپا اشاره می‌کند. این گزارش نیز با این که پهپاد را بازاری برای تأثیر و انتفاع سیاسی معرفی می‌نماید سازوکار و روش علمی مشخصی برای این تأثیر بیان نمی‌دارد.

– «بعاد راهبردی و پیامدهای منطقه‌ای و بین‌المللی قدرت پهپادی ایران» عنوان گزارشی از شورای راهبردی روابط خارجی است به قلم حمید خوش‌آیند است که در آن پهپادها که به عنوان مظهر اصلی فن‌آوری‌های نوین نظامی قرن بیست و یکم معرفی شده‌اند و به سرعت نیز مورد توجه و بهره‌برداری بسیاری از کنش‌گران دولتی و غیردولتی در سطح بین‌الملل و به عنوان یکی از مؤلفه‌های مهم قدرت نظامی هر کشور معرفی شده است. نقطه برجسته این گزارش، پیش‌بینی روند رو به رشد استفاده از این نوع از ابزار است اما باز هم تنها شاخصه‌ای که کانون توجه است، ابعاد نظامی تأثیر پهپاد است.

– گزارش محوری دیگری که به تأثیر پهپاد در سیاست خارجی ترکیه می‌پردازد از موسسه واشنگتن منتشر شده در تابستان ۲۰۲۲ است. این گزارش با عنوان «هواپیماهای بدون سرنشین و تنظیم مجدد: عصر جدید سیاست خارجی ترکیه» به بررسی جنگ اوکراین و مهارت‌های قابل توجه سیاسی دولت ترکیه می‌پردازد. این پژوهش میزان پیشرفت دیپلماتیک آنکارا را در موفقیت صدور یک رویکرد عملیاتی نظامی نوآورانه با محوریت هواپیماهای بدون سرنشین نشان می‌دهد.

در پژوهش‌های پیشین نقطه کانونی بحث پهپاد تأثیر آن بر سیاست‌های دفاعی و توانایی‌های نظامی یک کشور بوده است در صورتی که ایده جدید این پژوهش، صورت‌بندی کلی و شناسایی کارکردهای پهپاد به عنوان ابزاری در سیاست خارجی و نه فقط سیاست‌های دفاعی یک کشور است. بنابراین، در ادامه ابتدا با استفاده چارچوب نظری واقع‌گرایی نوکلاسیک، برای تعریف و شکل‌دهی به مفهوم این نوع ابزارسازی در سیاست خارجی با بررسی موردی سیاست پهپادی ترکیه در سال‌های اخیر پرداخته‌ایم.

چارچوب نظری

عنوان «واقع‌گرایی نوکلاسیک» اولین بار در مقاله ای از سوی «گیدئون رز» با تکیه بر آرای متفکران پیشین واقع‌گرا معرفی شد که به خصوص نقد خود را متوجه نگاه نظام‌مند و متکی بر توازن قوای کنت والتز^۱ می‌کردند. پیش‌فرض مهم این نظریه آن است که در یک جهان پیچیده، هیچ نظریه معناداری

^۱. kenneth waltz

نمی‌تواند در همه زمان‌ها صادق، و هیچ سیاستی نمی‌تواند برای تمام وضعیت‌ها درست باشد. هدف اصلی واقع‌گرایی نوکلاسیک تبیین ابعادی از روابط بین‌الملل در چارچوب اصول هسته‌ای واقع‌گرایی است که از نگاه نظریه‌های واقع‌گرایانه و غیر واقع‌گرایانه دیگر پنهان مانده‌اند، یا از پرداختن به آن‌ها اجتناب شده است. در واقع‌گرایی نوکلاسیک تبیین ابعاد روابط بین‌الملل محصور در ایده‌ی صرف نیست و با واقعیات در ارتباط است. این نظریه با استناد به اصول نواقع‌گرایی که بر اساس آن دولت‌ها در تقلید از رویه‌های نظامی، فن‌آورانه و حکومتی موفق‌ترین دولت‌های سیستم را می‌پذیرد، در جهت پاسخ به این موضوع که چگونه کشورها راهبردی را برای نیل به اهداف خود در نظر می‌گیرند، به توانمندی نسبی دولت‌ها برای استخراج و بسیج منابع عمومی استناد می‌کنند (سلیمی و ابراهیمی، ۱۳۹۳: ۳۳).

واقع‌گرایی نوکلاسیک عناصر و مفروضه‌هایی از واقع‌گرایی کلاسیک و نواقع‌گرایی را در هم می‌آمیزد، به گونه‌ای که هر دو دسته از متغیرهای سیستمیک و سطح واحد را ترکیب می‌کند تا سیاست خارجی کشورهای مشخص و معین را تحلیل نماید. از یک‌سو، هم‌چون نواقع‌گرایی، تأثیر آنا‌رشی بر رفتار کشورها را می‌پذیرد و نظام بین‌الملل را به‌عنوان محدود کننده آزادی کشورها در نظر می‌گیرد؛ از سوی دیگر مانند واقع‌گرایی کلاسیک، تأثیر ویژگی‌های کشورها و متغیرهای سطح واحد، البته فراتر از ذات معیوب را مورد مذاقه قرار می‌دهد. در نهایت با ترسیم این فضا، تأثیر مقدمات و امکانات بر سیاست خارجی را پیچیده و غیرمستقیم در نظر می‌گیرد. واقع‌گرایی نوکلاسیک ضمن تأکید بر محوریت قدرت، معتقد است گزینه‌های سیاست خارجی توسط نخبگان و رهبران سیاسی واقعی خلق شده و دقیقاً به همین دلیل، برداشت آن‌ها از قدرت نسبی از اهمیت فراوانی برخوردار است و لذا منابع قدرت مانند سلاح‌های جدید به تنهایی دخیل نیستند. آن‌ها بر این باورند که تحلیل‌های قدرت هم‌چنین می‌بایست به سنجش قدرت و ساختار مرتبط دولت‌ها با جوامع بپردازد، چراکه این روابط تأثیر فراوانی بر میزان منابع اختصاص یافته برای سیاست خارجی دارند. این بدین معناست که کشورها با توانمندی‌های مادی یکسان ولی با ساختار متفاوت، رفتار مشابهی ندارند. بنابراین، واقع‌گرایان نوکلاسیک معتقدند که فهم ارتباط بین قدرت و سیاست نیاز به سنجشی نزدیک از زمینه‌ای دارد که سیاست خارجی در آن شکل گرفته و اعمال می‌شود. واقع‌گرایی نوکلاسیک نظریه سیاست خارجی است. لذا با تمرکز بر روی واحد دولت‌ها، در پی بیان آن است که چرا دولت‌ها در موقعیت‌های خاص، سیاست‌های خارجی متفاوتی را اتخاذ می‌کنند (فیروزآبادی، ۱۳۹۰: ۲۸۵).

تحلیل واقع‌گرایی نوکلاسیک به طور معمول تحلیلی چند سطحی است، که هم‌زمان به تحلیل نظام و واحد دولت در آن می‌پردازد. در نتیجه، تحلیل آن از دولت‌ها متمایز است و نیز دولت‌ها میزبان عوامل سببی مهمی محسوب می‌شوند که لزوماً محصول سیستم بین‌الملل نیستند. واقع‌گرایی نوکلاسیک برای توصیف سیاست خارجی به ادغام عوامل سیستمیک و داخلی پرداخته و در نتیجه، نظریه منسجم و سازگارتری از سیاست خارجی ارائه می‌دهد؛ از این رو، واقع‌گرایی نوکلاسیک مسلماً دقیق‌تر از واقع‌گرایی کلاسیک است. در واقع، این نظریه برای بررسی و تجزیه و تحلیل ساده‌تر حقایق و استانداردهای علمی، مدلی صریح و روشن ارائه می‌دهد و باعث ایجاد سازشی معتبر بین نیاز به دقت نظری و پذیرش جنبه‌های درهم پیچیده گزینه‌های سیاست خارجی با نظر داشتن عوامل ساختاری در کنار عوامل داخلی می‌شود (افشار و برزگر، ۱۳۹۶). واقع‌گرایی نوکلاسیک، رابطه بین دولت و سیاست خارجی را بر پایه سه دسته از متغیرها تجزیه و تحلیل می‌کند که شامل ارزیابی و برآورد تهدیدها و فرصت‌های ناشی از نظام بین‌الملل، انطباق راهبردی به معنای چگونگی و جزئیات تصمیم‌گیری و استخراج و بسیج منابع داخلی و اجرای سیاست هاست (فیروزآبادی، ۲۷۵: ۱۳۹۰). لذا، این نظریه برای بررسی کنش دولت‌ها در حوزه سیاست خارجی به عنوان ابزاری در جهت نیل به نفوذ در فضای بین‌الملل یا به تعبیری دیگر منافع ملی، با تمرکز بر سطح بررسی نظام بین‌الملل است که با پرسش و فرضیه این جستار درباره نقش پهپاد در سیاست خارجی تطابق بیشتری دارد.

سلاح‌های نوین و سیاست بین‌الملل

توسعه فن‌آوری‌های جدید به‌طور قابل توجهی روند تحول پویا در سیستم بین‌المللی را تسهیل می‌کند. موضوع روابط بین‌الملل و همچنین اهداف و دامنه عملیاتی آن‌ها تحت تأثیر چند بعدی عوامل فن‌آورانه است. پیشرفت فن‌آوری منجر به توزیع مجدد قدرت در محیط بین‌المللی می‌شود، تغییر در ساختار آن را ترویج می‌دهد، ارتباطات میان شرکت‌کنندگان کلیدی روابط بین‌الملل را شکل می‌دهد و منبع افزایش دامنه، شدت و اثربخشی اقدامات فرامرزی است. تأثیر عامل فن‌آورانه بر روابط بین‌الملل معاصر در عرصه‌های مختلف زندگی اجتماعی و نیز سازوکارهای عملیاتی روابط بین‌الملل از جمله: فرآیندهای نهادینه‌سازی و مدیریت محیط بین‌الملل، ارتباطات، همکاری‌ها و تضادهای بین ملت‌ها آشکار می‌شود. پیشرفت فن‌آوری شرایط جدیدی ایجاد می‌کند که در آن دولت‌ها از حقوق حاکمیتی خود استفاده می‌کنند و منافع خود را در سیاست داخلی و خارجی دنبال می‌کنند (

بنابراین فن‌آوری ارتباط تنگاتنگی با قدرت دارد زیرا کسانی که آن را در اختیار دارند می‌توانند انواع تعاملات را ساختار دهند، خواه این تعاملات مربوط به بازار باشند یا سایر انواع تعاملات که از طریق سازمان‌ها انجام می‌شوند. البته در جنگ، تسلط فن‌آوری‌های نظامی مانند پهپاد و موبایل از این قبیل به وضوح با قدرت مرتبط است. (Kaltofen et al. 2019: 79) از نظر تاریخی، بیشتر نوآوری‌های فن‌آوری به پیشرفت‌های تدریجی تبدیل شده‌اند. به‌عنوان مثال، به‌طور گسترده‌ای انتظار می‌رفت که معرفی سلاح‌های شیمیایی بلافاصله ماهیت جنگ و بازدارندگی را پس از اولین استفاده ارتش بریتانیا از گاز سمی در میدان جنگ در طول جنگ جهانی اول تغییر دهد. لذا این قسم از فن‌آوری هم‌چنین می‌تواند ماهیت آسیب‌پذیری‌های نظامی و انگیزه‌های درگیری را تغییر دهد (Sechser et al. 2019).

لذا به صورت کلی، سلاح‌های نوین به شرطی که کارآیی لازم را داشته باشند، منبع قدرت به معنای توانایی انجام فعل برای کشور دارای آن ابزار است. این ابزار که به نوعی به مزیت نسبی آن کشور تبدیل گشته است، نه تنها در میدان جنگ بلکه در زمان صلح نیز می‌تواند مورد بهره‌برداری و موجب تغییر موازنه قوا شود. توانایی اشاعه سلاح نیز قابلیت است که می‌توان به‌عنوان ابزاری در جعبه ابزار سیاست خارجی مورد استفاده قرار گیرد.

اگر قدرت نظامی نحوه استفاده دولت‌ها از خشونت سازمان‌یافته در میدان‌های نبرد، خواه متعارف یا غیر متعارف باشد؛ سیستم‌های تسلیحاتی ابزارهایی هستند که دولت‌ها برای دستیابی به قدرت نظامی از آنها استفاده می‌کنند. تحقیقات در مورد سیستم‌های نظامی و قدرت نظامی به‌طور کلی نشان می‌دهد که به‌طور کلی، آنچه برای پیروزی و شکست در جنگ اهمیت دارد، نحوه استفاده کشورها و بازیگران غیردولتی از این ابزارهاست. مسلماً، هیچ فناوری تسلیحاتی نوظهوری در دهه گذشته بیشتر از پهپادها مورد توجه محققان قرار نگرفته است؛ زیرا هواپیماهای بدون سرنشین نمایان‌گرترین کاربرد عصر اطلاعات در جنگ‌های معاصر هستند. پهپادها از راه دور هدایت می‌شوند و دارای قابلیت پرتاب و فرود هستند. برخلاف موشک‌ها، آنها برای استفاده مکرر طراحی شده‌اند (Horowitz, 2020).

از سنگ گرفته تا موشک، سلاح‌ها در طول تاریخ دو هدف را دنبال کرده‌اند: شکست دادن دشمن و تهدید دشمن برای وادار کردن تسلیم. پهپادهای مسلح تمام این هزینه‌ها را به میزان قابل توجهی کاهش می‌دهند. از آنجایی که هواپیماهای بدون سرنشین از راه دور هدایت می‌شوند، هیچ خطری برای کشته شدن یا سرنگونی خلبان بر فراز حریم هوایی دشمن ندارند. برای مثال، عملیات هواپیماهای بدون سرنشین در افغانستان توسط خلبانانی که در فاصله بیش از ۷۵۰۰ مایلی دورتر در

پایگاه نیروی هوایی کریچ در نوادا^۱ نشسته بودند، انجام می شد. در مقابل، ۱۰ درصد از خلبانان در جریان جنگ ویتنام جان خود را از دست دادند، لذا پهپادها هزینه‌های جنگ را از نظر جانی، مالی و هزینه سیاسی به شدت کاهش می دهند (Zegart, 2017:19).

از آن جایی که پهپادها در مقایسه با هواپیماهای سرنشین‌دار به زیرساخت‌های پشتیبانی نسبتاً کمتری نیاز دارند، می توان آن‌ها را به طور گسترده تری در یک محیط عملیات پراکنده کرد. هنگامی که اطلاعات اهداف آسیب پذیر در برابر حملات هواپیماهای بدون سرنشین را شناسایی می کند، ممکن است پهپادهای متعددی از مناطق متفاوت پرتاب شوند و به عنوان یک گروه روی هدف هم‌گرا شوند. ظرفیت دیگر این ابزار نوین، تقویت قدرت نرم و ایجاد تصویری تبلیغاتی است. حتی پهپادهای تجاری نیز می توانند مایل‌ها از عامل به کارگیری فاصله داشته باشند و میدان دید بسیار وسیع تری نسبت به یک فرد به تنهایی فراهم کنند. پهپاد هم‌چنین تصاویر و ویدیوهای زنده‌ای از رویدادهای میدان نبرد می گیرد که می تواند به نشان دادن موفقیت ارتش‌ها کمک کند. کما این که دولت اوکراین با درخواست از غیرنظامیان برای اهدای پهپادهای خود به تلاش‌های جنگی این امر را تشویق کرد (Kallenborn, 2022).

به کارگیری پهپاد به عنوان ابزار سیاست خارجی

شاید اولین اقدام در مسیر بدون سرنشین کردن ابزاری نظامی، مربوط به تله تانک^۲ ها باشد، مجموعه‌ای از تانک های بدون سرنشین کنترل از راه دور بی سیم بودند که در دهه ۱۹۳۰ و اوایل دهه ۱۹۴۰ در اتحاد جماهیر شوروی تولید شدند تا تلفات جنگی کاهش دهند. اما استفاده از جسم پرنده‌ای بدون سرنشین آمریکایی^۳ برای شناسایی به جنگ اعراب و رژیم صهیونیستی در سال ۱۹۷۳ باز می گردد. پهپاد واژه ای است که برای هواپیماهای بدون سرنشین^۴ تعریف شده و مخفف «پرنده هدایت پذیر از دور»^۵ است. امروزه جهان شاهد افزایش چشم‌گیر تعداد پهپادهای استفاده شده در مقیاس جهانی و بالارفتن تقاضای مداوم برای کاربردهای چندمنظوره آن‌ها بوده است. پهپادها چشم پرنده‌ای را در اختیار کاربران قرار می دهند که تقریباً در هر مکان و در هر زمان قابل فعال‌سازی و استفاده است. پهپادهای مجهز به سلاح به عنوان جایگزینی برای حملات هوایی که قبلاً توسط هواپیماهای دارای

^۱ Creech Air Force base, Nevada.

^۲ Teletank

^۳ پهپادی آمریکایی با نام رایان فرببی (Ryan Firebee)

^۴ Unmanned Aerial Vehicles (UAV)

^۵ Remotely Piloted Aircraft (RPA)

خدمه انجام می‌شد، مطرح شده‌اند. در نتیجه، جذابیت استفاده از هواپیماهای بدون سرنشین به دلایل واضح هزینه و ایمنی خلبان، بازار بین‌المللی پهپادهای مسلح در حال رونق است. بر اساس برآورد «دفتر روزنامه نگاری تحقیقی»^۱ بین سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۰ بیش از ۱۴ هزار حملات هواپیماهای بدون سرنشین ایالات متحده را در غرب آسیا و شمال آفریقا ردیابی شده است (Thebureauinvestigates, 2022).

شکل ۱. کشورهای دارای پهپادهای مسلح

منبع: (Gettinger, 2022)

مرکز صلاحیت نیروی هوایی مشترک^۲ به‌عنوان یکی از مشاوران نظامی ناتو، «پهپاد» را به‌عنوان ابزاری که به سرعت در مسیر فراگیر شدن در جنگ‌های مدرن است، درست مانند هواپیماهای نظامی برای اولین بار در نیمه اول قرن بیستم شناسایی کرده است. پهپادهای مسلح به وضوح خطرات پرسنل نظامی را به میزان قابل توجهی کاهش می‌دهند، می‌توانند راهی برای ضربه‌زدن به اهداف غیرقابل دسترس توسط هواپیماهای معمولی باشد و در بیشتر موارد، هزینه کمتری از هواپیماهای سرنشین‌دار

^۱ The Bureau of Investigative Journalism

^۲ Joint Air Power Competence Centre

را نیاز داشته باشد. به همین ترتیب، پیشرفت‌های فن‌آوری می‌تواند افزایش توانایی در تصمیم‌گیری سریع به همراه افزایش پنهان‌کاری در مأموریت‌ها را فراهم کند (Jacobson, 2013).

قابلیت‌های عملیاتی پهپاد در بحران اوکراین بسیار مشخص است، در حالی که روسیه چند پهپاد اوکراینی را سرنگون کرده است اما بسیاری از ناوگان اوکراینی بایراکتار، پهپادهای نظامی ساخت ترکیه که در جنگ ۲۰۲۰ قره باغ ویران‌گر بودند، بیش از دو ماه پس از این بحران دست نخورده باقی مانده اند. پهپادهای تی بی ۲ حملات موفق متعددی را علیه نیروهای روسی انجام داده است که تقریباً نیمی از موشک‌های زمین به هوای روسیه را منهدم کرده‌اند و به غرق کردن موسکوا^۱، گل سرسبد ناوگان دریای سیاه روسیه کمک کرده‌اند (Kallenborn, 2022).

بیش از ۳۰ کشور در حال حاضر پهپادهای مسلح دارند یا در حال توسعه برنامه پهپادی هستند و حداقل ۹۰ ملیت و به همراه برخی از بازیگران غیردولتی پهپادهای غیرمسلح دارند. گسترش مداوم هواپیماهای بدون سرنشین یا پهپادها، پویایی‌های جدیدی را به تعاملات بین‌المللی وارد می‌کند. دسترسی آسان و گسترش توانایی‌های این پهپادها، اساساً همان گوشی‌های هوشمند تلفن همراه هستند که توان پرواز دارند که دسترسی آسان و گسترده مختلفی از توانایی‌ها را در اختیار استفاده کننده قرار می‌دهد. از جمله کارکرد این پهپادها می‌تواند مواد خوراکی، دارو و لوازم پزشکی را با استفاده از فن‌آوری تشخیص چهره پخش و توزیع نماید و همین توانایی‌ها می‌تواند آن‌ها را به سلاحی در دست تروریست‌ها تبدیل کند. تقاضای جهانی برای کاربردهای نظامی و غیرنظامی پهپادها در حال افزایش است. برخی پیش‌بینی‌ها پیش‌بینی می‌کنند که بازار پهپادهای نظامی از نزدیک به ۱۱.۳ میلیارد دلار در سال ۲۰۲۱ به حدود ۲۶.۱ میلیارد دلار در سال ۲۰۲۸ خواهد رسید. (Coskun, 2022)

در مجموع شاید بتوان مهم‌ترین مزیت‌های این ابزار جنگی را بدین صورت فهرست کرد:

- کاهش خطر برای پرسنل نظامی؛
- کاهش هزینه ساخت و یا خرید نسبت به هواپیمای جنگی؛
- افزایش برد و ماهیت عملیاتی به خصوص برای عملیات‌هایی از نوع مراقبت مرزی که نیاز به زمان بالایی پرواز متوالی دارد.

این مزایا باعث شده است که کشورها به سمت تولید و یا خرید این ابزار حرکت کنند و دولت‌هایی که توانایی تولید با حجم بالا و کیفیت قابل عرضه در بازارهای جهانی را دارند، از این ابزار برای

^۱. Moskva

دستیابی به منافع ملی خود استفاده نمایند. لذا دیپلماسی پهپاد را به عنوان شاخه‌ای از دیپلماسی نظامی را می‌توان چنین تعریف کرد: «استفاده از ابزار پهپاد برای نیل به منافع ملی و اهداف سیاست خارجی را دیپلماسی پهپادی می‌گویند».

دیپلماسی پهپادی اغلب منجر به مشارکت‌های سودآور و بلندمدت می‌شود که بر پایه تأمین قطعات یدکی، مهمات، آموزش و سایر کمک‌های فنی بنا شده است. مشارکت نظامی رو به رشد بین ترکیه و اوکراین نمونه‌ای از این موضوع است. ترکیه اکنون موتورهای اوکراینی می‌خرد، در حالی که دو کشور در تحقیق و توسعه همکاری نزدیک دارند. آنکارا همچنین از هواپیماهای بدون سرنشین برای توسعه جنبه‌های کلیدی سیاست آفریقایی خود استفاده کرده است. ترکیه از طریق دیپلماسی پهپادی روابط خود را در سطح بالا با اتیوپی و مراکش تقویت کرده است، هر دو کشوری که در آنها منافع اقتصادی و ژئوپلیتیک قابل توجهی دارد (Borsari, 2022).

به کارگیری پهپاد به عنوان ابزار سیاست خارجی به عنوان قسمتی از دیپلماسی نظامی، دارای ویژگی‌های منحصر به فردی است که شامل ویژگی‌های ذیل می‌گردد:

- قابلیت استفاده و به کارگیری این نوع دیپلماسی با بازیگرانی غیر از دولت‌ها و به بازیگرانی فرو دولتی؛

- برند سازی و استفاده آن در جهت قدرت نرم؛

- ایجاد وابستگی نظامی و فناورانه در جهت به کارگیری پهپاد با بازیگرانی که این نوع سلاح را به کارگیری می‌کنند.

در ادامه به بررسی یکی از برجسته‌ترین مصادیق دیپلماسی پهپادی در سال‌های اخیر یعنی به- کارگیری پهپاد در سیاست خارجی ترکیه خواهیم پرداخت.

سیاست پهپادی ترکیه

• ایجاد توانمندی در داخل یا بسیج منابع

در پایان دهه ۱۹۸۰، ترکیه برنامه خرید وسایل نقلیه هوایی بدون سرنشین ملی (پهپاد) را به دنبال تحولات فن‌آورانه جهانی آغاز کرد. به دلیل عدم وجود گزینه‌های خرید محلی، تدارکات خارجی به عنوان مبنای راهبردی کسب پهپاد اتخاذ شد. از این رو، اولین پهپاد تولید بریتانیا مگیت بانسی^۱ در

^۱. Meggitt BTT-3 Banshee

سال ۱۹۸۹ وارد ارتش ترکیه شد. در بین سال‌های ۲۰۰۷ تا ۲۰۱۰ نیز از رژیم صهیونیستی پهپاد هرون^۱ استفاده کرده است.

اما پروژه ساخت ملی پهپاد در سال ۲۰۰۴ آغاز شد و اولین پرواز در دسامبر ۲۰۱۰ ثبت شد. هدف این پروژه توسعه یک سیستم پهپاد ملی برای برآورده کردن الزامات نیروهای مسلح ترکیه برای شناسایی، مراقبت، هدف، شناسایی و بازرسی است. برنامه پهپاد بومی ترکیه زمانی توجه جهانی را به خود جلب کرد که یک عملیات ترکیبی جدید و انقلابی هوایی و زمینی در استان ادلب سوریه علیه نیروهای رژیم سوریه بلافاصله پس از حمله به کاروان ترکیه که در آن ۳۳ سرباز ترکیه در بالیون ادلب کشته شدند، انجام شد. ترکیه یکی از ۱۶ کشوری است که گمان می‌رود در حال حاضر در حال استقرار پهپادهای نظامی در خارج از کشور است. همه این ویژگی‌ها به ترکیه شهرت بسیار بالایی در بازار هواپیماهای بدون سرنشین در سراسر جهان می‌دهد. (DÜZ, 2020)

این حرکت به سوی صنایع پهپادی به واسطه درک ترکیه از تهدیدات نوین بود که طی سال‌های اخیر تغییر پیدا کرده است. علت دیگری که باعث این موضوع شد آن بود که آنکارا پس از آن که آمریکا و متحدانش از ارسال سیستم‌های هوایی پیشرفته و سلاح‌های تهاجمی به ترکیه خودداری کردند، ساخت ادوات پرنده بدون سرنشین را آغاز کرد. اردوغان رئیس‌جمهوری ترکیه که از دست‌شیرکای خود در ناتو عصبانی شده بود، برنامه‌ای گسترده‌ای را برای توسعه شتابان مجموعه صنایع دفاعی ملی به راه انداخت (فاضلی، ۱۴۰۰).

چشم‌انداز امنیتی در دوران پس از بهار عربی در غرب و شمال آفریقا، بحران سوریه و راهبرد کلان ترکیه در صنعت دفاعی را می‌توان محرک‌های اصلی رشد صنعت دفاعی ترکیه دانست. در این راستا، برنامه پهپاد ترکیه و اثربخشی آن در میدان نبرد از اهمیت راهبردی برخوردار است. اثربخشی تاکتیکی، قدرت و قابلیت پهپادهای ترکیه در سوریه، عراق، لیبی و جنوب شرق ترکیه باعث شده است که محصولات ترکیه به ابزاری شناخته شده تبدیل گشته و به این کشور شهرت بسیار بالایی در بازار هواپیماهای بدون سرنشین در سراسر جهان بخشیده است. به حداکثر رساندن قدرت هواپیماهای بدون سرنشین ترکیه، هم به دگرگونی در هنجارها و شیوه‌های نظامی متعارف منجر شده و هم تبدیل به تغییر دهنده بازی جدید جنگ قدرت جهانی شده است (DÜZ, 2020).

این کشور به طراحی انواع مختلف هواپیماهای بدون سرنشین مدرن پرداخت که وزن آن‌ها از چند کیلوگرم تا پنج تن می‌رسد. ترکیه پس از آمریکا، روسیه، چین، رژیم اسرائیل، پاکستان و ایران

^۱. Heron

ششمین کشوری است که به‌طور مستقل پهپاد تهاجمی طراحی کرده و از آن در شرایط جنگی استفاده می‌کند. مشتریان اصلی جنگ‌افزارهای ترکیه کشورهای ترکمنستان، عمان و قطر هستند. ترکیه برای قراردادهای بین‌المللی از جمله از شرکت نظامی سادات استفاده می‌کند. سادات که توسط یک سرتیپ سابق ترک، عدنان تانریوردی^۱ که در سال ۱۹۹۶ به عنوان بخشی از یک پاکسازی ضد اسلامی از ارتش اخراج شد، تأسیس شد. همچنین شایعه شده است که همین شرکت نیز بخشی از پیشنهاد اخیر ترکیه برای به عهده گرفتن امنیت فرودگاه بین‌المللی کابل پس از خروج ایالات متحده بوده است. در سال ۲۰۱۱ بود که شرکت بایراکتار قراردادی را برای تولید پهپاد سری بایراکتار^۲ از دفتر تدارکات دفاعی ترکیه به دست آورد. فاز دوم، شامل توسعه و تولید سریال دوم این پهپاد بود نیز در ژانویه ۲۰۱۲ آغاز شد. این پهپاد اولین پرواز خود را در آوریل ۲۰۱۴ به پایان رساند (Baykartech, 2022).

جدول ۱. لیست پهپادهای ساخت ترکیه

مدل	سال معرفی	تعداد
سرس ^۳	۲۰۱۸	بیش از ۵۰۰
کارگوو ^۴	۲۰۱۸	بیش از ۱۶۰
بایراکتار تی بی ^۵	۲۰۱۵	۸۶
بایراکتار مینی	۲۰۰۷	بیش از ۲۰۰
آنکا ^۶	۲۰۱۶	بیش از ۱۲
کارگوو ^۲	۲۰۱۹	-
سنگر ^۷	۲۰۱۹	-

منبع: (Baykartech, 2022) (Gettinger, 2022)

1. Adnan Tanrıverdi

2. Bayraktar

3. Serçe-1

4. Kargu

5. Bayraktar TB2

6. ANKA

7. Songar

پهپاد بایراکتار تب بی ۱۲ با برخورداری از ویژگی‌های مؤثر، کشنده و قیمت مقرون به صرفه، ترکیه را به یکی از کشورهای پیشرو در فن‌آوری پهپاد تبدیل کرده و توازن قدرت نظامی در خاورمیانه را به نفع آنکارا تغییر داده است. طبق گزارش گاردین، پهپادهای ترکیه برای هر پهپاد بین ۱ تا ۲ میلیون دلار هزینه دارند (هرچند بعضی‌ها هزینه پهپادها را تا بیش تا ۵ میلیون دلار هم گزارش کرده‌اند)، در حالی که گفته می‌شود ارتش بریتانیا بیش از ۲۰ میلیون دلار تنها برای یک پهپاد هزینه می‌کند. هنگام ارزیابی دخالت نظامی ترکیه در چند سال گذشته از جمله در سوریه، لیبی و مناقشه قره باغ، باید یک چیز را برجسته کرد: توانایی‌های قابل توجه پهپادهای نظامی این کشور (Yenisafak, 2021).

ارتش ترکیه در میدان جنگ از این پهپادها به صورت شدیدتر، متراکم‌تر و در ناوگانی بزرگ‌تر استفاده می‌کند. در سوریه ناوگان پهپادی ترکیه به یک نیروی هوایی جدی تبدیل شد. این پهپادها در لیبی هم مورد استفاده قرار گرفته و موفقیت نظامی برای ترکیه به‌همراه داشته است. تأثیرگذاری پهپادهای مسلح و غیرمسلح ترک در لیبی و آذربایجان و ارمنان پیروزی برای هر دو کشور، باب تجارت برای شرکت‌های ترک را هم گشود. در این راستا، لیبی و آذربایجان برای امضای قرارداد در پروژه‌های زیرساخت، انرژی و پیمانکاری به ارزش کل ۲۰ میلیارد دلار به شرکت‌های ترک روی آورده‌اند. اردوغان توازن قدرت در جنگ داخلی لیبی را به نفع دولت سراج تغییر داده و این را بیش از هر چیز نتیجه استفاده از پهپادهای ساخت ترکیه می‌داند (فاضلی، ۱۴۰۰).

ادعا می‌شود که پهپاد کارگو-۲ ساخت ترکیه، می‌تواند به‌طور خودکار و با به‌کارگیری فن‌آوری تشخیص چهره (هوش مصنوعی)، اهداف انسانی را شناسایی و نابود کند. این یک گام بزرگ فن‌آورانه، جلوتر از ناوگان‌های پهپادی است که نیازمند کنترل از راه دور توسط اپراتورهای انسانی هستند. یک گزارش شورای امنیت سازمان ملل می‌گوید که از کارگو-۲ در جنگ داخلی لیبی برای انجام حملات خودکار علیه اهداف انسانی استفاده شده و توانسته است کاروان‌های لجستیک نظامی و اهداف انسانی را بدون نیاز به تماس با اپراتور یا مهمات، هدف قرار دهد. این دست گزارش‌ها و اخبار باعث شهرت بیش از پیش پهپادهای ترکیه‌ای شده است.

اوکراین، لیبی، جمهوری آذربایجان، قطر، لهستان، قزاقستان، قرقیزستان، ترکمنستان، تونس، عراق، لیتوانی، پاکستان، عمان، مجارستان و صربستان از ترکیه پهپاد خریده‌اند و ظاهراً کشورهای آلبانی، عربستان سعودی و ۴ کشور آفریقایی نیجریه، آنگولا، اتیوپی و مراکش نیز در لیست انتظار است. با این حال، به احتمال قوی، این لیست کامل نیست و خریدارانی هم هستند که یا خود آن‌ها و

یا فروشنده، تمایل به آشکار کردن این معامله تسلیحاتی نداشته است. هنوز مشخص نیست که ترکیه واقعاً در تولید پهپاد، تا چه اندازه خودکفا و خودمتمکی است و چند درصد از قطعات بسیار حساس و مهم این وسیله دفاعی، از خارج وارد می‌شود؛ اما گزارش‌های پراکنده نشان می‌دهند که برخی از قطعات حساس پهپادهای بایراکتار، از آمریکا، انگلیس و کانادا وارد می‌شوند و اقدامات اولیه‌ای برای تحریم صدور این قطعات به ترکیه صورت گرفته است. گفته می‌شود ترکیه برای تولید لنز دوربین‌های پهپاد و برخی قطعات حساس موتور، هنوز هم به خارج متکی است و بعید است که نیاز به واردات قطعات، به زودی رفع شود (تسنیم، ۱۴۰۰).

ترکیه تاکنون هواپیماهای بدون سرنشین حداقل ۷۰۰ میلیون دلار توسط شرکت‌های دفاعی ترکیه فروش داشته‌اند و ۳.۲ میلیارد دلار دیگر از صادرات دفاعی ترکیه را به همراه داشته‌اند. از نظر نظامی، آنکارا پیشگام دکترینی مبتکرانه برای استقرار پهپادها به‌عنوان تقویت‌کننده نیرو برای عملیات زمینی و به‌عنوان وسیله‌ای ارزان برای جمع‌آوری اطلاعات و خنثی کردن دفاعیات دشمن است. این موضوع به ترکیه کمک کرده است تا به سرعت و به راحتی نیروهای نیابتی محلی خود را تقویت کند و عملیات‌های نظامی را به چابکی انجام دهد، به دلیل این واقعیت که هواپیماهای بدون سرنشین حمل و نقل آسان هستند. (Borsari, 2022)

• قابلیت پهپاد در سیاست خارجی ترکیه

برای پی بردن به چگونگی استفاده از ابزاری تحت عنوان پهپاد در سیاست خارجی ترکیه، تصویری کلی از راهبرد سیاست خارجی ترکیه ارائه خواهیم کرد، سپس در سه منطقه بحران قره‌باغ، اوکراین و افریقا به ارتباط سیاست خارجی ترکیه و ابزار پهپاد خواهیم پرداخت. به نظر می‌رسد سیاست راهبردی ترک‌ها با حضور فعال در معادلات منطقه‌ای برای پُر کردن خلأ قدرت و نفوذ و همچنین، بازنمایی از نقش خود به‌عنوان قدرت تامین‌کننده امنیت و ثبات منطقه‌ای است. ابزارها و گزینه‌های اقدام سیاست خارجی ترکیه به‌طور اجتناب‌ناپذیری امنیتی و نظامی شده است که با تضعیف ظرفیت‌های قدرت نرم این کشور، ابزارهای قدرت سخت را در فعالیت‌های منطقه‌ای ترکیه پررنگ‌تر کرده است. سیاست خارجی ترکیه در دهه گذشته، تمرکز بیشتری بر امنیت ملی و تثبیت جایگاه ترکیه به‌عنوان قدرت منطقه‌ای و بازیگر مستقل بین‌المللی داشته است. سیاست خارجی ترکیه در دوره جدید (بعد از ۲۰۱۶) به منظور بیشینه‌سازی نفوذ و برعهده گرفتن نقش قدرت تحول‌ساز منطقه‌ای است. در این میان، منطقه غرب آسیا و شرق مدیترانه کانون اصلی منطقه‌گرایی

ترکیه است. نکته دیگری که در شناسایی سیاست‌های منطقه‌ای ترکیه قابل شناسایی است به نوعی احساس تنگنا و بن بست ژئوپلیتیکی در مناطق شرق مدیترانه است. به طور کلی، راهبرد رهبران ترکیه در تبدیل شدن به بازیگری تحول ساز در محیط پیرامونی و تأثیر گذاری بر مناسبات بین‌المللی به طور اجتناب ناپذیری با بهره‌گیری از قابلیت‌های نظامی و امنیتی در سیاست خارجی است که سرمایه گذاری بر بومی سازی ابزارهای نظامی نیز از همین رو است (گل محمدی، ۱۴۰۰: ۸۵).

به‌عنوان شاهدهی بر این مدعی، ترکیه صادرات پهپاد بایراکتار را در سال ۲۰۱۷ آغاز کرد و در طی ۵ سال آن را به حدود ۲۴ کشور فروخت: اروپا (آلبانی، لهستان و اوکراین)؛ آسیای مرکزی و جنوبی (قرقیزستان، پاکستان و ترکمنستان)؛ آفریقا (اتیوپی، لیبی، مراکش، سومالی و تونس)؛ خلیج فارس (قطر)؛ و قفقاز (آذربایجان). اگرچه این معاملات تسلیحاتی بر اساس ترکیبی از انگیزه‌های سوداگرایانه و ژئوپلیتیکی انجام شده‌اند اما تقریباً همیشه به کشورهایی صادر شده‌اند که ترکیه در آن‌ها منافع راهبردی دارد (Cagaptay and Outzen, 2022) نماد سازی و استفاده از پهپاد در سیاست خارجی ترکیه نیز از همین رو است. در ادامه به مطالعات موردی به‌کارگیری از پهپاد در سیاست خارجی خواهیم پرداخت.

• بحران قره باغ

به نوعی وجه تعیین کننده ترکیه در بحران قره باغ رویکرد نظامی‌گراانه است. ترسیم معمای امنیتی در منطقه توسط ترکیه تنها معطوف به رفع تهدیدها علیه امنیت ملی این کشور از منظر تدافعی نیست بلکه ادامه وضعیتی درگیرانه برای به‌دست آوردن سهم مؤثر در تصمیم‌سازی‌های آینده است. نقش فعال نظامی ترکیه در مناقشه قره باغ، با اهداف متعددی مانند تعمیق همکاری با آذربایجان، تضعیف ارمنستان، گسترش حریم امنیتی در اوراسیا، تغییر ژئوپلیتیک انجام گرفته است (کاکایی و فیروزآبادی، ۱۴۰۰: ۱۱۵).

آنچه که از روابط ویژه دو کشور، نمود بیشتری در جنگ قره باغ داشته کمک‌های نظامی گسترده ترکیه به جمهوری آذربایجان بوده است که در برهم خوردن توازن نظامی به ضرر ارمنه و برتری نظامی آذری‌ها در جنگ مؤثر بوده است. شکست خط دفاعی سی‌ساله ارمنه در هر سه جبهه شمال، شرق و جنوب قره باغ و بازپس‌گیری چهار شهر اشغالی و روستاهای اطراف آن از نتایج میدانی این برتری نظامی بوده است. تغییر تشکیلات سازمانی ارتش جمهوری آذربایجان از شرقی (روسی) به غربی (سیستم ناتو)، کمک به تجهیز آن به سلاح‌های پیشرفته، برگزاری دوره‌های آموزش نظامی و برگزاری مانورهای

مشترک نظامی، از جمله اقدامات ترکیه در تقویت ماشین جنگی باکو بوده است. در این میان، تجهیز ارتش آذربایجان به پهپادهای ساخت ترکیه اهمیت بیشتری دارد (نمینی میانجی، ۱۳۹۹). از نقطه نظر نظامی، نقش حیاتی جنگ پهپادها و سامانه‌های بدون سرنشین در میدان‌های جنگ قرن بیست و یکم، بار دیگر توسط درگیری‌های آذربایجان برجسته شد و توجه کارشناسان را به دیپلماسی پهپادی ترکیه معطوف کرد. آذربایجان به ترتیب دومین و چهارمین واردکننده تجهیزات نظامی از رژیم صهیونیستی و ترکیه است. در جریان نبرد اخیر قره باغ، ارتش آذربایجان با بهره‌گیری همزمان از بایراکتار تی. بی ۲ ترکیه توانست شکستی سنگینی به ارمنستان تحمیل کند. پهپادهای ترکیه تنها در ساعات اولیه نبرد اخیر قره باغ، دست کم ده سیستم دفاع هوایی ارمنستان را منهدم کردند. انعطاف‌پذیری بیشتر آنکارا در صادرات پهپادهای تهاجمی چالشی جدی برای بازار تسلیحاتی سایر کشورهای از جمله رژیم صهیونیستی است. این پهپادها اینقدر کارگشا بودند که سازنده و مسئول شرکت ترکیه‌ای از الهام علی‌اف مدال شجاعت گرفت (تسنیم، ۱۴۰۰).

شاخصه اقتصادی بودن ابزار پهپاد در مناقشه ارمنستان و آذربایجان بیش از پیش مشهود گردیده است. آذربایجان از نظر هزینه‌های دفاعی در رتبه شصتم قرار دارد، درست کمتر از جمهوری چک. هواپیماهای بدون سرنشین دسترسی نسبتاً ارزانی به نیروی هوایی ارائه می‌دهند و نیازهای آموزشی احتمالاً بسیار کمتر از هواپیماهای سرنشین‌دار است، به‌ویژه به این دلیل که عملیات‌های مختلف را می‌توان به راحتی و به صورت خودکار انجام دهد (Kallenborn, 2022).

به‌عنوان مثال پهپاد بایراکتار مانند پهپادهای آمریکایی ام کیو ۱^۱ و ام کیو ۹، یک پهپاد سائز متوسط با استقامت پروازی بالا است؛ البته پهپادهای آمریکایی پیشرفته‌تر هستند و برد ۱۰ برابری، سرعت ۲ برابری و قابلیت حمل سلاح دو برابری دارند اما در عین حال سه یا چهار برابر هم گران قیمت‌تر از همتای ترکیه‌ای خود هستند. مهمات پهپادهای غربی در بعضی از موارد از کل پهپاد بایراکتار که بهای ۱ تا ۲ میلیون دلاری دارد، گران قیمت‌تر هستند. ترکیه صادرات این پهپاد را در سال ۲۰۱۷ آغاز کرد و در طی ۵ سال آن را به حدود ۲۴ کشور فروخت: اروپا (آلبانی، لهستان و اوکراین)؛ آسیای مرکزی و جنوبی (قرقیزستان، پاکستان و ترکمنستان)؛ آفریقا (اتیوپی، لیبی، مراکش، سومالی و تونس)؛ خلیج فارس (قطر)؛ و قفقاز (آذربایجان). اگرچه این معاملات تسلیحاتی بر اساس ترکیبی از انگیزه‌های سوداگرایانه و ژئوپلیتیکی انجام شده‌اند اما تقریباً همیشه به کشورهای صادر شده‌اند که ترکیه در آن‌ها منافع راهبردی دارد (Cagaptay and Outzen, 2022).

^۱. MQ-1

در گزارش مفصلی که مرکز مطالعات استراتژیک ترکیه در سال ۲۰۲۱ منتشر کرده است، با بیان از بین بردن پدافند هوایی متحرک ارمنستان توسط پهپادها به چگونگی تسلط نیروهای آذربایجان پرداخته است. از بسیاری جهات، عملکرد آذربایجان در درگیری‌های ۲۰۲۰ قره باغ کوهستانی از نظر جنبه‌های آشکار جنگ با هواپیماهای بدون سرنشین، تکرار عملیات سپر بهار ترکیه و از نظر نمایش دفاعی، ادامه جنگ چهار روزه آوریل ۲۰۱۶ بود و نتیجه آن تا حد زیادی حاصل شکاف مشهود فن‌آوری بین ارتش ارمنستان و آذربایجان بود. جنگ در قره باغ نیز شاهد تحول و گسترش آینده جنگ هواپیماهای بدون سرنشین بود. در بسیاری از درگیری‌ها، تشکیلات آذربایجان از پهپاد بایراکتر برای انهدام سکوه‌های جنگ زمینی ارتش ارمنستان استفاده کردند و در مقابل نیروهای ارمنی در میدان نبرد، فاقد ظرفیت معنی‌دار ضد پهپاد بودند. در اوج درگیری، سرعت عملیاتی جنگ پهپادهای تحت حملات آذربایجان بیش از ۴۰ تانک اصلی جنگی ارمنستان (نوع T-72)، بیش از ۱۵ خودروی جنگی پیاده نظام نفربر زرهی‌ها و بیش از ۳۰ قطعه توپ‌خانه و سیستم‌های موشکی چند پرتابی را منهدم کرد (Kasapoglu, 2021). طبق آماری دیگر که شورای آتلانتیک منتشر کرده است، در جریان جنگ دوم قره باغ، ارتش آذربایجان حداقل ۱۵۲ تانک جنگی، ۳۲ خودروی جنگی پیاده نظام، ۱۶۹ قطعه توپ خودکشی را نابود کرده است. بخش قابل توجهی از این حملات توسط سامانه‌های بدون سرنشین ساخت ترکیه و رژیم صهیونیستی (در مورد آذربایجان) صورت گرفته است (Kasapoglu, 2022).

راه‌حل‌های فن‌آورانه ترکیه نقش مهمی در ایجاد تعادل نظامی به نفع مشتریان صادراتی ترکیه ایفا کردند. دولت ترکیه از طریق تراکنش‌های سامانه‌های جنگی-پهپادی، پیوندهای راهبردی با سایر کشورها ایجاد می‌کند و به دنبال یک روش دیپلماسی پهپادی مؤثر است. در طول منازعه آذربایجان و ارمنستان، که به نوعی پنجمین منطقه جنگی بود که در آن از پهپادهای ترکیه‌ای استفاده شد، جاه‌طلبی‌های کلیدی پشت فروش پهپادها به آذری‌ها با تعمیق روابط نظامی و حفاظت از سهم ترکیه به‌عنوان یک بازیگر کلیدی در هر حل‌وفصل سیاسی آینده مرتبط بود. در حالی که آنکارا به‌طور سنتی از آذربایجان حمایت می‌کرد، کمک فعال آن در این جنگ جسورانه‌تر از گذشته بود و زمینه‌ای برای گزارش‌های اخیر منتشر شده، مبنی بر این که ترکیه به‌طور بالقوه در حال بررسی ساخت پایگاه نظامی در آذربایجان است (Gosselin-Malo, 2021).

• اوکراین

در سال ۲۰۱۹، اوکراین شروع به سفارش بایراکتار از ترکیه کرد. هم نیروی هوایی و هم نیروی دریایی اوکراین در مجموع حدود ۲۰ پهپاد دریافت کرده اند. تی. بی ۲، تنها پهپاد اوکراین، برای اولین بار در اکتبر ۲۰۲۱، زمانی که برای هدف قرار دادن و انهدام توپخانه جدایی طلب ۱۲۲ میلی متری در منطقه جدا شده دونباس مستقر شد، اقدام به عمل کرد. کی‌یف ادعا می‌کند که این پهپاد در بحران اخیر چندین خودروی زمینی روسیه از جمله سامانه‌های موشکی زمین به هوای بوک^۱ را منهدم کرده و چندین ویدئو را به اشتراک گذاشته است و حتی مجله تایمز^۲ پهپادهای ترکیه‌ای را «سلاح مخفی اوکراین در قبال روسیه» نامید (Dangwal, 2022).

در ماه ژانویه و هم‌زمان با استقرار فوج نیروهای روسی در مرز اوکراین، دولت کی‌یف بودجه زیادی را صرف خرید ۱۶ پهپاد بایراکتار و تعدادی دیگر از سامانه‌های تسلیحاتی ساخت ترکیه نمود که ارزش آن‌ها جمعاً به ۶۰ میلیون دلار می‌رسید، ۳۰ برابر مدت زمان مشابه در سال قبل. شایان ذکر است که اوکراین از قبل هم ۲۰ پهپاد دیگر از همین نوع داشت. نقش غیرمنتظره‌ای که بایراکتارها در تقویت دست کی‌یف در برابر مسکو ایفا کردند، پیامدهای مهمی برای روابط ترکیه با غرب داشته است که این که شاهد بهبود روابط این کشور با فرانسه هستیم؛ اما حقیقت آن است که این راهبرد مشکلات زیادی را هم برای رابطه کاری ترکیه با روسیه فراهم کرده است (Cagaptay and Outzen, 2022).

راهبرد اردوغان بر حمایت از اوکراین بدون به خطر انداختن روابط با مسکو متمرکز است. در درازمدت، خود روند جنگ تعیین می‌کند که چگونه آنکارا این اقدام متعادل را حفظ می‌کند. حمایت قوی و یکپارچه ناتو از اوکراین، همراه با عقب‌نشینی‌های نظامی روسیه، بهترین فرصت را برای تقویت تعهد آنکارا به اوکراین و به ائتلاف فراهم می‌کند. امنیت ترکیه توسط اوکراین مستقل بسیار بهتر از اوکراین تحت سلطه نظامی-سیاسی روسیه تامین می‌شود. تغییرات ارضی بیشتر به هزینه اوکراین به مسکو اجازه می‌دهد تا حضور دریایی خود را در امتداد ساحل شمالی دریای سیاه تقویت کند. (نظامی کردن کریمه توسط روسیه پس از سال ۲۰۱۴، توازن قوا را در دریای سیاه در برابر ترکیه تغییر داده است.) حمایت ترکیه از اوکراین فقط برای بررسی گسترش قدرت روسیه نیست، بلکه برای نشان دادن به واشنگتن و دیگر متحدانش در ناتو است که ترکیه یک شریک قابل اعتماد با نقشی در دفاع جمعی باقی می‌ماند (Mankoff, 2022).

1. BUyk

2. Times

• آفریقا

در سال ۲۰۱۷، ترکیه بزرگ‌ترین پایگاه نظامی خود را در خارج از کشور در موگادیشو افتتاح کرد و آموزش‌هایی را با سربازان ارتش ملی سومالی آغاز کرد. ۳ شرکت هواپیمایی دولتی ترکیه اکنون در ۵۲ مسیر از استانبول به ۳۳ کشور مختلف آفریقایی پرواز می‌کند، در حالی که در سال ۲۰۱۱ تنها به ۱۴ مسیر پرواز کرد. ترکیه تجارت دوجانبه با آفریقا را از سال ۲۰۰۳ پنج برابر کرده و به بیش از ۲۰ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۸ رسانده است. رهبران اتحادیه آفریقا اظهار داشته‌اند که اردوغان از طریق کمک‌های بشردوستانه و حمایت از جوامع مسلمان «قلب‌ها و ذهن‌ها» را به دست آورده است. اردوغان مشارکت فزاینده خود در سراسر آفریقا را راهی برای ترکیه برای دستیابی به جایگاه بالاتر جهانی بیشتر می‌داند. خاستگاه رویکرد سیاست خارجی ترکیه در قبال آفریقا به احمد داوود اوغلو، نخست‌وزیر سابق ترکیه برمی‌گردد. دیدگاه او برای ترکیه که به ویژه در کتاب عمق استراتژیک او در سال ۲۰۰۱ بیان شده است، اغلب به دلیل دیدگاه آن برای گسترش تعامل ترکیه در سراسر جهان، به ویژه در مناطق تحت نفوذ سابق عثمانی، به عنوان «نئو عثمانی» شناخته می‌شود (Akca, 2022).

موضوع اصلی اجلاس سه روزه سال ۲۰۲۱ ترکیه و آفریقا، همکاری دفاعی ترکیه و هم‌تایان آفریقایی‌اش بود. رهبران و وزیران ارشد ۳۹ کشور از جمله ۱۳ رئیس‌جمهور در استانبول با رجب طیب اردوغان رئیس‌جمهور دیدار کردند تا دستور کار همکاری نظامی را تعیین کنند. دلیل اصلی که رهبران آفریقا به دنبال فرصت‌هایی برای خرید تجهیزات نظامی از ترکیه هستند، قیمت ارزان‌تر آن با پیش‌شرط‌های کمتر است. تجهیزات کم‌هزینه ارتش ترکیه مانند هواپیماهای بدون سرنشین با پراکتار تی بی ۲ برای جنگ‌های آینده در آفریقا مورد تقاضا هستند. و به تعبیر وال استریت ژورنال، این پهپادها نشان می‌دهند که جنگ‌های آینده به همان اندازه که با وسایل نقلیه جنگی ارزان اما مؤثر شکل می‌گیرند، به همان اندازه که خودروهای گران‌قیمت با پیشرفته‌ترین فن‌آوری‌ها هستند. در این گزارش به نقل قولی از بن والاس، وزیر دفاع بریتانیا اشاره شده است که گفته بود پهپادهای تی بی ۲ ترکیه نمونه‌ای از این هستند که امروزه چگونه کشورهای دیگری «پیشرو راه» در پیشرفت‌های نظامی هستند (Marson & Forrest, 2021).

حضور برخی نیروهای شبه‌نظامی ترکیه (شرکت امنیتی «سادات») و نیز تمایل کشورهای آفریقایی به خرید پهپادهای ترکیه (تی بی ۲) باعث شد تا حساسیت قدرت‌های منطقه نسبت به افزایش حضور و نفوذ ترکیه در آفریقا افزایش یابد و برخی کشورها صراحتاً مخالفت خود را با حضور ترکیه در برخی کشورهای آفریقایی، از جمله لیبی، اعلام کنند و خواستار خروج شبه‌نظامیان ترکیه از

این کشور شوند. در ماه‌های گذشته تماس‌های متعددی بین مقامات دولتی ترکیه و اتیوپی برای فروش پهپادهای «بایراکتار» به آن کشور صورت گرفته است. قرارداد صادرات پهپادهای ترکیه در ماه اوت گذشته در جریان سفر ابی احمد علی، نخست وزیر اتیوپی به ترکیه، بین او و رئیس جمهور اردوغان امضا شد. بر اساس تصمیمی که در نشست آنکارا اتخاذ شد، ترکیه هم پهپادهای بایراکتار را به آن کشور می‌فروشد و هم پشتیبانی آموزشی نظامی ارائه می‌کند. در چند ماه اخیر، افسرانی از ارتش اتیوپی برای آموزش اپراتوری پهپادهای بایراکتار تی بی ۲ به ترکیه رفته‌اند. با توجه به موارد فوق، ترکیه در بخش تسلیحات نظامی، به‌ویژه پهپادها، از قابلیت زیادی برای افزایش صادرات به کشورهای آفریقایی برخوردار است (Independentpersian, 2021).

در نهایت، با در نظر گرفتن کشورها و مناطقی که پهپادهای ترکیه‌ای در آن فعالیت دارند، به نظر می‌رسد اهداف زیر در حوزه دیپلماسی پهپادی ترکیه قابل شناسایی است:

الف- نمادسازی یا برندسازی و ایجاد جایگاه برای محصولات نظامی ترکیه، در کنار نمایان کردن قدرت تولیدات داخلی این کشور و هم‌چنین ارسال و انتشار اخبار گسترده و سعی در برجسته کردن این محصولات، از نشانه‌های این هدف است.

ب. سود اقتصادی: در نتیجه، صادرات تجهیزات دفاعی و هوافضای ترکیه از سال ۲۰۱۲ بیش از دو برابر شده و در سال ۲۰۲۱ بیش از ۳ میلیارد دلار بوده است. (شکل ۱)

پ. تغییر موازنه قدرت: این کارکرد از دیپلماسی پهپادی ترکیه به خصوص در بحران قره باغ و حمایت از اوکراین و در منازعات کشورهای آفریقایی به وضوح قابل شناسایی است.

شکل ۳. صادرات تجهیزات دفاعی و هوافضای ترکیه (میلیارد دلار)

(Coskun, 2022)

نتیجه گیری

پهپادها به عنوان هواپیمای بدون سرنشینی که قابلیت عملیات نظامی دارند، ابزاری رو به گسترش هستند. هواپیمای بدون سرنشین با داشتن ویژگی‌هایی مانند کم هزینه بودن تولید و یا خرید نسبت به سایر ابزارهایی که همان کارایی را دارند، کم خطر بودن برای کارکنان نظامی، زمان عملیاتی بالا و دوشواری شناسایی توسط دشمن، به یکی از عوامل قدرت در نظام بین‌الملل تبدیل گشته است. ترکیه توانمندی پهپادهای بومی خود را در میدان نبرد با ویدئوهای تبلیغاتی با تأثیرگذاری بالا به نمایش گذاشته است. این سیستم‌ها به ترکیه کمک کرده است تا از سال‌ها انزوای منطقه‌ای و لختی سیاست خارجی برای تقویت همکاری‌های موجود خود و ایجاد شراکت‌های جدید فرار کند. در بحران‌های اخیر، ترکیه نشان داده است که چگونه پهپادها می‌توانند یک دارایی و ابزاری قدرتمند در سیاست خارجی باشند. این فن‌آوری به کشور کمک کرده است تا رقبای ژئوپلیتیکی خود را وادار کند و عملیات نظامی را انجام دهد که زمانی ممکن بود انجام آن بسیار پرهزینه و خطرناک باشد. در این جستار سعی شد تا فرضیه ابتدایی که پهپادها و ابزارهای نوین نظامی با ایجاد ظرفیت جدید در سه حوزه قدرت نرم، مبادلات اقتصادی و سیاسی به شکل تأثیر بر موازنه قدرت می‌تواند موجب پیگیری منافع کشورها شود، مورد آزمون قرار گیرد که با بررسی اقدامات ترکیه و به کارگیری پهپاد به عنوان ابزاری در سیاست خارجی خود، هر سه عرصه مورد شناسایی قرار گرفت و اشاعه این نوع سلاح از طرف ترکی تا حد بالایی در راستای سیاست خارجی این کشورها در سه منطقه مورد بررسی اوکراین، قره باغ و کشورهای آفریقایی بود.

در نتیجه کشورهایی که توانایی تولید این وسیله را دارند و می‌توانند آن را در وهله اول با مزیت نسبی مناسب به خصوص از منظر اقتصادی و دوم، با قابلیت عملیاتی بالا تولید نمایند با عنایت به بازار هدف این ابزار که بیشتر کشورهای در حال توسعه است، می‌توانند از توانایی خودشان در تولید یا به کارگیری این ابزار به عنوان یکی از اهرم‌های پیش برنده سیاست خارجی استفاده نمایند. مثال بارزی از آن، اقدامات ترکیه و استفاده از ابزار پهپاد در سیاست خارجی است. با عنایت به قابلیت تولید انواع متفاوت پهپاد با قیمت اقتصادی، این توانایی می‌تواند به بهترین شکل مورد استفاده در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در مناطق هدف با همین سه کارکرد، قدرت نرم، اقتصادی و موازنه قوا خواهیم بود. مزیت نسبی انواع پهپادهای تولید شده در ایران قیمت تمام شده پایین‌تر نسبت به انواع غربی و حتی ترکی آن است که به راحتی نیز قابلیت تولدی در تعداد بالا دارد. با بررسی روند و درخواست‌های روز افزون استفاده از پهپاد در نقاط مختلف جهان و مزیت‌های رقابتی تولیدات

جمهوری اسلامی ایران، به نظر می‌رسد که تعیین راهبردی منطبق بر منافع سیاست خارجی ایران در جهت صادرات پهناد، می‌تواند موجب بیشینه سازی منافع کشور باشد.

منابع و مأخذ

فارسی:

- ایرنا (۱۳۹۹)، «دیپلماسی پهنادی میان ریاض و آنکارا»، ۲۷ اسفند، کدخبر 84268093. قابل دسترسی در: <https://www.irna.ir/news/84268093/>
- ایندیپندنت فارسی، (۱۳۹۹). «صادرات پهناد و دیپلماسی عمومی، برگ برنده سیاست ترکیه در قبال آفریقا»، ۳۰ آذر، قابل دسترس در: <https://www.independentpersian.com/node/201556/>
- تابع افشار، ساناز، برزگر، کیهان (۱۳۹۵)، «رنالیسم نئوکلاسیک و سیاست خارجی آمریکا؛ تحلیلی نظری بر فهم سیاست خارجی ایالات متحده»، *رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی*، ۸(۱)، ۴۲-۷۰.
- تسنیم. (۱۴۰۰). «پهناد ترکیه در کارزار دونباس و واکنش روسیه». ۷ آبان، قابل دسترسی در: <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1400/08/07/2597781/>
- کاکایی، سیامک و دهقانی فیروز آبادی، سید جلال (۱۴۰۰)، «سیاست ترکیه در مناقشه قره‌باغ»، *فصلنامه علمی مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*، دوره ۲۷، شماره ۱۱۵
- دهقانی فیروز آبادی، سید جلال (۱۳۹۰)، «واقع‌گرایی نوکلاسیک و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران». *فصلنامه سیاست خارجی*، ۲۵(۲)، ۲۷۵-۲۹۴.
- فاضلی، محمد. (۱۴۰۰)، «راهبرد ترکیه برای صادرات پهناد نظامی»، ۱۰ فروردین. *شورای راهبردی سیاست خارجی*. قابل دسترسی در <https://www.scfr.ir/fa/?p=131840>
- محمدیان، علی و رضایی، علیرضا (۱۳۹۵)، «تحول مفهوم دیپلماسی در روابط بین‌الملل»، *پژوهشنامه ایرانی سیاست بین‌الملل*. سال پنجم پاییز و زمستان ۱۳۹۵ شماره ۱ (پیاپی ۹)
- گل محمدی، ولی. (۱۴۰۰)، «تحول در فرهنگ راهبردی و دکترین امنیت ملی ترکیه؛ چرخش یا توازن در سیاست خارجی». *فصلنامه مطالعات راهبردی*، ۲۴(۹۲)، ۷۳-۱۰۴.
- سلیمی، حسین، ابراهیمی، منار (۱۳۹۴)، «مبانی نظری، فرانظری و نقد نظریه واقع‌گرایی نئوکلاسیک». *پژوهش‌های روابط بین‌الملل*، ۵(۱۷)، ۱۳-۴۲.
- نمینی میانجی، جلال‌الدین (۱۳۹۹)، «رویکرد ترکیه نسبت به جنگ ۲۰۲۰ قره‌باغ»، آبان ۱۳۹۹، *مرکز مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه*، قابل دسترس در: <https://www.ipis.ir/portal/newsview/617325>
- خبرگزاری آناتولی (۲۰۲۱)، «ترافیک دیپلماسی اردوغان در سال در سال ۲۰۲۱»، ۳۱ دسامبر، کد قابل دسترسی در: <https://www.aa.com.tr/fa/>

انگلیسی:

- Zegart, A. (2017) , “Cheap Fights, Credible Threats: The Future of Armed Drones and Coercion” (October 9, 2017). Available at: <https://ssrn.com/abstract=3050228>
- Cooper, A. F., Heine, J. and Thakur, R. (2013), “The Oxford Handbook of Modern Diplomacy”, **Political Science Online**, Mar 2013
- Andrew J. Pierre, (1981), Arms Sales: The New Diplomacy. **Foreign Affairs**, Vol. 60, No. 2 (Winter, 1981), pp. 266-286
- Gosselin-Malo,E. (2021),”Turkey’s modern way of doing foreign policy: drone diplomacy”, 3 Nov. Available at: <https://aspensiaonline.it/turkeys-modern-way-of-doing-foreign-policy-drone-diplomacy/>
- Kasapoglu,C., (2022), “Techno-Geopolitics and the Turkish Way of Drone Warfare”. Available at: https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2022/03/Techno-Geopolitics_and_the_Turkish_Way_of_Drone_Warfare.pdf
- Baykartech, (2022), “About Baykartech”, Available at: <https://www.baykartech.com/en/>
- BBC, (2019), “Turkish drone fuels tension over Cyprus gas claims”, 16 Dec, Available at: <https://www.bbc.com/news/world-europe-50806877>
- Domínguez Avila, Carlos Federico, Ronaldo de Souza, Deywisson and Guedes, Marcos Aurélio, (2017), “Arms Transfer Policies and International Security: the Case of Brazilian-Swedish Co-operation”, **Contexto Internacional**, vol. 39(1) Jan/Apr 2017, Available at: <http://dx.doi.org/10.1590/S0102-8529.2017390100007>
- Coskun,A. (2022), “Strengthening Turkish Policy on Drone Exports”, Available at: <https://carnegieendowment.org/2022/01/18/strengthening-turkish-policy-on-drone-exports-pub-86183>
- Kaltofen, C. ,Carr, M. and Acuto, M. (2019), **Technologies of International Relations Continuity and Change**, London:Palgrave
- Thrall, A.T. and Dorminey,C. (2022), “Risky Business: The Role of Arms Sales in U.S. Foreign Policy”, Available at: <https://www.cato.org/policy-analysis/risky-business-role-arms-sales-us-foreign-policy#how-did-we-get-here-the-evolution-of-u-s-arms-sales-policy>
- CNAS, (2017), “Drone Proliferation Policy Choices for the Trump Administration”, retrieved from <http://drones.cnas.org/reports/drone-proliferation/>
- Akca,A. (2022), “Neo-Ottomanism: Turkey’s foreign policy approach to Africa”, By Asya Akca, Available at: <https://www.csis.org/neo-ottomanism-turkeys-foreign-policy-approach-africa>
- Borsari,F. (2022), “Turkey’s drone diplomacy: Lessons for Europe”, Available at: <https://ecfr.eu.cdn.ampproject.org/c/s/ecfr.eu/article/turkeys-drone-diplomacy-lessons-for-europe/?amp>
- Dangwal,A. (2022), “Ukraine Receives More ‘Game Changing’ Bayraktar TB2 UAVs; Kyiv Claims Turkish Drones Inflicting Heavy Damage On Russia”, 3 March .Available at: <https://eurasianimes.com/ukraine-receives-more-game-changing-bayraktar-tb2-uavs/>
- Cagaptay,S and Outzen,R. (2022), “Turkey’s Lethal Weapon”, Available at: <https://www.foreignaffairs.com/articles/turkey/2022-04-27/turkeys-lethal-weapon>

- Mankoff, J. (2022), "Turkey's Balancing Act on Ukraine Is Becoming More Precarious, Available at: <https://foreignpolicy.com/2022/03/10/turkey-ukraine-russia-war-nato-erdogan/> MARCH 10, 2022, 12:35 PM
- Jacobson, M.R. (2013), "the advent of the armed drones", Published in 2013 edition 18 Available at: <https://www.japcc.org/the-advent-of-the-armed-drones/>
- Horowitz, M.C. (2020), "Do Emerging Military Technologies Matter for International Politics?", **Annual Review of Political Science**, Vol. 23:385-400 (Volume publication date May 2020)
- Szkarlat, M. and Mojska, K. (2016), **New Technologies as a Factor of International Relations**, Cambridge Scholars Publishing
- Moraes, R. (2011), **O Mercado Internacional de Equipamentos Militares: Negócios e Política Externa**, Texto para Discussão 1596. Brasilia: Ipea
- Kallenborn, Z. (2022), "Seven (Initial) Drone Warfare Lessons from Ukraine", Available at: <https://mwi.usma.edu/seven-initial-drone-warfare-lessons-from-ukraine/>
- Kasapoglu, C. (2021), "Hard Fighting In The Caucasus: The Azerbaijani Armed Forces' Combat Performance and Military Strategy In The 2020 Nagorno-Karabakh War". Available at <http://sam.gov.tr/pdf/sam-papers/SAM-Papers-No.-18.pdf>
- DÜZ, S. (2020), "Analysis: The Ascension of Turkey as a Drone Power", JULY 2020 NO.65, Available at: <https://setav.org/en/assets/uploads/2020/07/A65En.pdf>
- Thebureauinvestigates, (2022), "Drone War", Available at: <https://www.thebureauinvestigates.com/projects/drone-war>
- Sechser, Todd S., Narang, Neil & Talmadge, Caitlin, (2019), "Emerging technologies and strategic stability in peacetime, crisis, and war", **Journal of Strategic Studies**, 42:6,727-735, DOI: 10.1080/01402390.2019.1626725
- Marson, J. and Forrest, B. (2021), "Armed Low-Cost Drones, Made by Turkey, Reshape Battlefields and Geopolitics", Available at: <https://www.wsj.com/articles/armed-low-cost-drones-made-by-turkey-reshape-battlefields-and-geopolitics-11622727370>
- Yenisafak, (2021), "Azerbaijan's Aliyev reveals secrets of role played by Turkey's Bayraktar drones in Karabakh war", 24 September, Available at: <https://www.yenisafak.com/en/world/azerbaijans-aliyev-reveals-secrets-of-role-played-by-turkeys-bayraktar-drones-in-karabakh-war-3580924>.